

IX. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia —
Kolozsvár, 2006. november 25-26.

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészkar

Ismeretlen szövegmélék a szombatosság genezisénél.
Matthias Vehe-Glirius kommentárja a János evangélium prológusához

Újlaki-Nagy Réka Tímea
magyar–héber, IV. év

Témavezető: dr. Balázs Mihály

A kéziratról

Egy elveszett műről szól dolgozatom, amely kivonatban ugyanakkor rendelkezésünkre áll. Arra a nagyobb szövegegységre, amelynek ez része, Keserű Bálint figyelt fel¹, majd Balázs Mihály írt róla egy további figyelemfelhívó értekezést. A kolozsvári Akadémiai Könyvtár 1135-ös számot viselő kódexéről van szó. Ez egy 18. századi papírkötéssel ellátott, 43 fóliót számláló negyedret, 220 x 100 mm méretű kódex, egyetlen mű egy kéz által készített másolatát tartalmazza. Mivel leszakadt egy rész az első lap jobb felső sarkából, a cím nem látható egészen, de könnyen kiegészíthető: *Az Istennek es az ő Sz[ent] Fianak az Jesus Christusnak igaz esmeretiről, es az Szent Lelek felöl valo igaz értelemről iratott t[udomány]*. Az utolsó megmaradt lapról értesülhetünk a másolás idejéről és a másoló személyéről. A kézirat 1615-ben készült és Réthi Jánostól származik. Valószínűleg ő tüntette fel a margináliákon a hivatkozott bibliai helyeket, és latinra fordította a tételszerű kijelentéseket, bár néhány esetben úgy tűnik, hogy ezek más kéztől erednek. A szöveg töredék, és még nem sikerült megállapítani, hogy honnan származik, bár feltételezések vannak. Az utolsó mondat így hangzik: *Ide alá aztán bőven láthatsz az angyalok dolgáról a második könyvben*, a kolofón után pedig *Brevis exhortatio* kezdődik az úrvacsoráról, de megszakad az első őrszónál. Elképzelhető tehát, hogy szövegünk első könyve egy nagyobb műnek, amely talán kettőnél több fejezetből áll, mivel pár lappal korábban azt írja, hogy Isten igaz ismeretének bemutatása után *akaratiának és követésének módjáról* is értekezik.

A szerzőség kérdése és a megírás körülményei

Az Árkosi-kódexnek egyik, szövegünk címével azonos megjegyzéséből, miszerint *Az Istennek és az ő szent Fiának, a Jézus ismeretiről és a Szent Lélekről való igaz értelemről ugyan ezen könyvben is ide alább igaz tanulságok irattattanak*, és bizonyos szövegrészletek összefüggéseiből arra gondolhatnánk, hogy ez a kódex a miénknek folytatása, bizonyos dogmatikai hiányosságok azonban megakadályoznak abban, hogy egyértelműen Eössi Andrástól származtassuk és szombatosként könyveljük el kéziratunkat.²

Más szerzőre gondolhatunk abból a tényből, hogy Réthi János az aranyos-tordai unitárius egyházkerület területén működő, fontos egyházi tisztséget betöltő prédikátor, nem állhatott kapcsolatban a székelyföldi szombatos központokkal. Valószínűleg utóda volt Toroczka Máté püspöknek az aranyos-tordai esperességben. Más feltételezés szerint tehát Toroczka

---

¹ Keserű Bálint, *Vallási ellenzéki törekvések a magyar későreneszánszban*, kézirat, Szeged, 1974. 232.

² Lásd Balázs Mihály, *A kolozsvári Unitárius Kollégium 1135. számú kéziratáról* in *ItK* 2002, 5-6 sz.

lenne a szerző, az ő neve alatt van feltüntetve a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárának katalógusában. Erre a feltételezésre az adhat alapot, hogy a püspök saját kátéjában, kéziratunk szerzőjéhez hasonló módon együtt szerepelteti Johannes Sommert, Dávid Ferencet, Palaeologust és Matthias Vehe-Glirius, valamint az utolsó lap margójára írott név a Toroczkaié.³

Kéziratunk szerzősége tehát még nem állapítható meg egyértelműen, keletkezési idejére azonban biztosabb fogódzók vannak a szövegben. Lakó Elemér ismert katalógusa feltűnteti, de datálni nem tudja. Balázs Mihály datálási javaslata szerint az eredetije 1588-ban íródott.

A mű témája tehát a szetháromság hamis volta, az emberi bölcsesség, okoskodás elítélése, a Szentírás helyes értelmezésének módszerei, a Messiás földi birodalma, az igaz hit fundamentumai stb.

Az író nagyon sok szövegrészletet kivonatol Jacobus Palaeologus műveiből, de legtöbbet Matthias Vehe Gliriusra, „az my doctorunk Theodosius”ként megnevezett tudósra hivatkozik, olyan írásaira is, amelyekről nem tud a szakirodalom. Legtöbb munkáját cím szernit is megnevezi, de inspirálódik valószínűleg Glirius Albo-fordításából is, mivel a 32/b oldalon az első fundamentumról vagyis hittételről írva ugyanazt a négy altételt vezeti le, mint a rabbi.⁴ Az alábbiakban csak az eddig ismeretlen Glirius-munkákkal foglalkozunk, s ezek közül is a dolgozatunk címében említettre koncentrálnak.

Az egyik ilyen ismeretlen szöveg, amelyből idéz, Gliriusnak az Ésaías 53. fejezetéről írott kommentárja, de előjön egy másik mű, amely Kálvin ellen íródott, egy harmadik a keresztségről, a negyedik a János evangélium prologusának a kommentárja, amelyet a legbősegebben kivonatol, úgy tűnik tartalmát szinte le is írja a10/a-tól 12/b-ig terjedő oldalakon.

Ez az új Glirius-mű mégsem teljes meglepetés, hiszen leghíresebb, *Mattanjah* című munkájában már eddig is olvashattuk, hogy megígérte egy ilyen traktátus elkészítését. Dán Róbert ennek létre a magyar nyelvű korai szombatos szövegeket tartalmazó Árkosi-kódex néhány megjegyzéséből is következett, de csak a most tárgyalt kódexnek a felfedezésével vált nagyobb szövegrészlet is ismertté az értekezésből.

---

³ Minderről lásd Balázs Mihály, i.m.

⁴ Jozsef Albo soriai rabbi 1425-ben írt héber nyelvű értekezését Glirius 1576-ban latinra fordítja. A fordítás ismert lehetett Erdélyben, mivel az Árkosi-kódex nagyon sokat hivatkozik rá. A kéziratban maradt mű egyetlen, elveszettnek hitt példányát nemrégiben találta meg Hamburgban Sina Rauschenbach. Erről lásd Sina Rauschenbach, *Jüdische Philosophie und christliche Kontrovestheologie in der frühen Neuzeit*, Brill, Leiden-Boston-Köln 2002. A könyv Gliriussal foglalkozó fejezete magyarul is olvasható Balázs Mihály fordításában: *Keresztény Magvető*, 2005., 97-106.

Dolgozatom végén mellékletben közlöm a tárgyalt, 1135-ös kézirat 12/b oldalig terjedő részét átírva mai helyesírásnak megfelelően. Mivel a korabeli kéziratok központozása és nagybetű-kisbetű használata egyáltalán nem következetes, mondatszerkesztésük pedig nem nevezhető egyszerűsítőnek, tömörnek, eléggé kényes vállalkozás az átírás. Az érthetőség kedvéért azonban tagolni kellett a szöveget, azzal a hozzáfűzéssel, hogy ez természetesen saját értelmezés.

Matthias Vehe Glirius

A gondolatmenet megértése érdekében célszerűnek látszik, hogy először bemutassam a szerzőt, vagyis a 16. századi antitrinitarizmusnak azt a fontos személyiségét, aki a feltehetően latin nyelven írott eredetét megfogalmazta.

Mára már egyértelműen bizonyított, hogy a szombatos ideológia az ő, vagyis Matthias Vehe Glirius műveivel veszi kezdetét. Az Erdélyben csak rövid időt eltöltött szerző valószínűleg nem is tudott arról, hogy mennyire nagy népszerűsége tettek szert tanai már az 1580-as években, hiszen kapcsolatot csak néhány radikális antitrinitárius harcostársával igyekezett tartani.

Doktorunk nagyon sok álnevet használt, többek között ezeket: Matthia Elia, Theodosius Schimberg, Dietrichus Dorschius, Nathanaelis Elianus. Az ezerötvenéves években született a dél-németországi Ballenbergben. 1561-től a heidelbergi egyetemen teológiát tanul. Itt nagy hatást gyakorol rá Immanuele Tremellius, aki héberre és ótestamentumi exegézisre tanítja. Teológiai tanulmányait Rostockban és Tübingenben folytatja, később visszatér Heidelbergbe. 1567-ben befejezi tanulmányait és Johannes Sylvanus mellett diakónusként tevékenykedik Kaiserslauternben. Az 1568-as heidelbergi konfliktus után, amikor ő nyilvánosan a reformátusok ellen foglal állást, elbocsátják állásából. Feltételezhető, hogy eddig az időpontig még nem vált meggyőződéses antitrinitáriussá.

1570-ben a Sylvanus körébe tartozóak levelet írnak Giorgio Blandratához, János Zsigmond fejedelem orvosához, melyben azt kérik, hogy a címzettek segítsék elő kivándorlásukat. A levél a császár és a választófejedelem kezébe kerül, Glirius is letartóztatják, de őt szabadon engedik azzal a feltétellel, hogy nem tér el az egyház hagyományos tanrendszerétől, és a lehető leggyorsabban eliszkol a pfalzi választófejedelemségből. Egy ideig Kölnben tartózkodik, héber és rabbinikus irodalomra vonatkozó ismereteit bővíti. Itt 1576 körül lefordítja Jozsef Albo, soriai rabbi *Ikkarim* (gyökerek) című művét és David Kimhitől is fordít. Néhány hónapig Hayyim ben Yohanan Treves rabbinál rejtőzködik Königswinterben,

1578-ban megjelenteti Mattanjah című, német nyelvű munkáját Kölnben, amelyet egyes feltételezések szerint már itt Kolozsváron írt meg. Tehát 1578-ban városunkba jön és az unitárius kollégiumban tanít. Dávid Ferenc házában vendégeskedik s miután ez alulmaradt a Blandratával való küzdelemben és elzárták, Gliriusnak is menni kell, elbocsátják állásából. Blandrata azzal vádolta ellenfelét, hogy az átvette a Glirius nézeteit. Bár Dávid tényleg felhasználta a zsidózó doktor egyes érveit, de ezt úgy tette, hogy kiemelte a doktrinális környezetből a pusztá argumentációt, tehát nem lehet azt állítani, hogy átvette volna annak gondolatrendszerét is.

Az Erdélyből való kiutasítás után Litvániába menekül. 1581-ben Kölnben közzéteszi a *Defensio Francisci Davidis* című művét, 1582-ben a *Refutatio scripti Petri Caroli*-t, majd 1583-ban a *Tractatus aliquot christianae religionis*-t. 1588 táján visszatér Németországba. 1589-ben Emdenben fogságba kerül, majd a gretzyli várbörtönben hal meg 1590 decemberében.

Amikor Glirius a János evangélium bevezetésének megmagyarázására vállalkozik, egyáltalán nem szokatlan úton halad, hiszen a Biblia ezen részletének kielégítő magyarázata minden szentháromságtagadó áramlat megkerülhetetlen feladata volt. Hangsúlyos helyen szerepel Servet nagy terjedelmű műveiben, s már az 1560-as évek közepétől adatok vannak arról, hogy az erdélyi antitrinitáriusok krisztológiája nem egyszerűen az ő magyarázatát követi, hanem jelen van Lelio Sozzini elgondolása is. Később Dávid Ferenc megpróbálta ötvözni a két koncepciót.

Servet platonikus felfogása szerint a Logosz Isten megnyilatkozási formája, ami öröktől fogva létezik, de Fiúként csak megtestesülése után beszélhetünk róla. Később azzal vátoztat felfogásán, hogy a Logosz az isteni bölcsesség érzékelhető kiáramlása, világelv, amely magában hordozza az ember Jézus Krisztus testének eszméjét.

Lelio Sozzini felfogásában az Ige a Máriától született ember Jézus, aki korábban legfeljebb mint megígért Messiás létezett. János azért nevezi Igének, mert az Atya üzenetének szószólója. Különbséget tesz két féle teremtés között: a világ teremtése az Atya műve, spirituális újjáteremtését pedig Jézuson keresztül vitte végbe. *Brevis explicatio in primum Joannis caput* című traktátusában fejti ki nézeteit ezzel kapcsolatban, próbálva meggyőzni az antitrinitáriusokat a Logosz preegzisztenciája elvetésének szükségességéről. Halála után unokaöccse, Fausto Sozzini Lelio iratainak birtokába jutott és az ő tanait nagyjából híven visszaadva szintén prológus-kommentárt írt.

Dávid Ferenc kitart a preegzisztencia-elfogadás mellett, de tagadja az Ige kezdetétől való létét. Leliotól átveszi azt az ötletet, hogy az Ige státusa megváltozott, de elismeri Krisztus és az Atya valamiféle természetbeli azonosságát.

Blandrata és Dávid Ferenc eleinte hajlottak volna valamiféle kompromisszumra felfogásukat illetően azért, hogy konszenzusra jussanak a trinitáriusokkal, később azonban világossá vált, hogy ez nem fog létrejönni. Az ellentábor reakcióitól függően állandóan változtattak nézetükön.

Amint látható is, a vita a különböző nézeteket valló gondolkodók közt a jánosi Logosz körül forgott, tehát kulcsfontosságú szerepű volt ennek az evangéliumnak az értelmezése.

Gliriuszt tehát valószínűleg az itteni viták késztették egy ilyen traktátus megírására, és műve megalapozó volt a kialakuló szombatosság doktrínái szempontjából.

Ezek az iratok polemizáló hangneműek, szerkezetükre az jellemző, hogy soronként vagy kisebb egységeként idézik a jánosi szöveget, amit követ a magyarázat, az exegézis.

Úgy tűnik, Eössi András is írt egy János evangéliuma kommentárt. Az Árkosi-kódexben utal egy mára elveszett művére : „melj uilagon czak azokat erthetek, az kik akkor benne hittek az Euangelium által, mint az vilagh neuet megh magiarazza Szent Janos, auagi mys megh magiarasztuk bővebben... lasd ot rolla...”, máshol meg ezt írja: „mint Janos első reszenek magiarazattaiban megh mutattuk”⁵. Valószínűleg a Glirius nála levő kommentárjából tájékozódott egy ilyen szöveg megírásához, de még az sem kizárt, hogy magyarázására vállalkozott. Elgondolkodtató ugyanis, hogy minden magától Eössitől ránkmaradt, vagy az ő környezetében született szöveg nagyon erősen kötődik Gliriusnak valamelyik munkájához.

Vehe Glirius a *Mattanjab*ban nagyon megnyirbálja az újszövetségi iratok tekintélyét, majd hogyanem hamis írásoknak nevezi azokat. Érvei így szólnak: az evangélisták már ismerték egymás iratait, és egyesek egyenesen semmitérőnek tartották a többiekét. Éppen János esetében figyelhetjük ezt meg. Sok dolgot rosszul idéznek a prófétákból, a szövegek fennmaradt példányai egytől egyig különböznek, nem található belőlük két egyforma. Az egyik argumentumát szó szerint is idézem: „A négy evangélista, amikor ugyanarról a dologról szól, nemritkán azonos kifejezést használ. Pedig általános érvényű megállapítása a zsidók régi bölcseinek, hogy két igaz próféta ugyanarról a dologról írva sohasem használ azonos kifejezést, nem is beszélve arról, ha három vagy négy tenné ugyanezt. Ez ugyanis a hamis prófétáknak volt szokása, akik a másik prófétától ellopták annak próféciaját, azért,

---

⁵ Idézi Dán, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp. 59. Abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy Eössi az 1135-ös számú kódex szerzője, arra a következtetésre juthatunk, hogy itt nem saját kommentárjáról beszél, hanem éppen a tárgyalt szövegről.

hogy annak fényében maguk is nevet és tekintélyt szerezzenek az emberek közt, amint az Jeremiásból látható.”⁶ Ezt a felvetését nem gondolja tovább, talán mert túl messzire vezetné. Mindennek ellenére mégiscsak érdemesnek tartja foglalkozni az evangéliumok kommentálásával.

A János evangélium-kommentár megírásának körülményei

Mivel a *Mattanjah*ban még úgy beszél róla, mint tervről, a mű 1578 után, Kolozsvárra érkezését követően keletkezhetett. A terminus ante quem az Árkosi-kódex megírásának ideje, 1588 lehet, ami egyébként a most vizsgált kivonatot tartalmazó szöveg keletkezésének időpontja is. Nem találtam más fogódzót, ami alapján pontosabban datálhatni lehetne. Nagyon logikus lenne arra gondolni, hogy mikor Faustus Socinussal együtt Dávid Ferenc házában lakott, biztosan vitáztak erről a kérdéstről. Azt hiszem lehet nyugodtan azt mondani, hogy ebben a művében nem csak a „háromságosokkal”, hanem az övétől eltérő, s egyébiránt nagyon különböző nézeteket valló antitrinitárius gondolkodókkal is polemizál.

Szövegelemzés

Az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy a kivonat legfontosabb megállapításait értelmezzem. Értelmezésem számára kontextust a kortárs antitrinitárius János evangélium-kommentárok jelölnek ki, de helyenként, főleg a görög és a héber gondolkodási hagyomány viszonylatára vonatkozóan, használom a modern bibliai hermeneutikával foglalkozó szakirodalom fontosnak látszó néhány tételét is. A számbavett kortárs szövegek a következők: Miguel Servet *Restitutio Christianismi* c. művének vonatkozó megállapításai, amelyek áttételesen magyarul is olvashatók, bekerültek ugyanis a *De falsa et vera unius Dei... cognitione* c. munkának egyik fejezetébe, amelynek van modern magyar fordítása is.⁷ Lelio Sozzini *Brevis explicatio primi capituli Joannis* c. korszakos jelentőségűnek tartott műve, amely ugyancsak olvasható modern magyar fordításban az imént említett antológiában.⁸ Dávid Ferenc, *Az egy őmagától való felséges Istenről...*⁹ c. művének ezt a bibliai helyet értelmező hosszú részlete. Enyedi György *Explicationes locorum veteris et Novi Testamenti* c.

---

⁶ Matthias Vehe-Glirius, *Istenismeret és más írások*, ford. Ruttner Tamás, vál. Dán Róbert, Bp., 1984, 142 .

⁷ *De falsa et vera unius Dei... cognitione*, Alba Iulia, 1568. RMNy, 254, magyar fordítás: *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, ford. Péter Lajos, Kolozsvár, 2002, 122-125. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.).

⁸ Lásd az előző jegyzetben említett szövegeket, a magyar fordítás oldalszámái: 228-244.

⁹ Leírása: RMNy 304, 210-244.

művének kortárs fordítása, amelyet püspökségben is utódja, Toroczkai Máté készített el: *Az Ó és Új Testamentumbeli helyeknek...magyarázatok*¹⁰.

A héber kategóriák átvitele görög gondolati formákra az őskereszténység idején nehéz feladat volt. A mai bibliakritika szerint ennek egy mintapéldája a János evangéliumának első nyolc verse, amely egy ősrégi keresztény gyülekezeti ének, és az adott gyülekezetek aktuális kérdéseire próbált válaszolni. Azt állítják róla, hogy a késői izráeli bölcsességteológia útján mozog, régi, ismerős képzetekre apellálva próbálja Jézus természetét, eredetét körülírni. A bölcsességirodalomból ismerős az a beszédmód, ahogyan itt az író vagy az ének az Igéről beszél. Néhány példa: a bölcsesség a teremtés előtt Istennél volt, és általa teremtődött minden (Péld. 8,22; Bölcs.8,2; Sirák 24, 1–6), Isten általa nyilatkoztatja ki magát (Péld.1,20–33; 8,1–21.32–36; 9,1–6), hozzá való viszonya a fiúság (Bölcs. 8, 3), a bölcsesség a földön keres magának lakóhelyet, és megtalálja Izraelben (Sirák 24,7–13, Bárúk 3, 15–38), a bölcsesség „...az örök világosság visszfénye, az isteni cselekvés ragyogó tükröződése és jóságának képe”(Bölcs.7, 25), mindent megújít, Istennek barátokat és prófétákat szerez (Bölcs.7, 27). Alexandriai Philó „Isten elsőszülött Fiá”-nak, „a teremtés kezdeté”-nek, „Isten képének” nevezi a bölcsességet.

Úgy tűnik, Glirius nem használja fel ezt a héber előzményt, mivel nem segítette volna koncepciója alátámasztásában.

Sajátos módon, annak ellenére, hogy a korszakban és ma is a „leggörögebb” újszövetségi iratnak tartják, Glirius valószínűleg úgy gondolta, hogy ez az evangélista sem szabadulhatott meg teljesen héber gondolati és nyelvi beállítottságától. Erről Enyedi György is ír: „Mert noha János görögül írta az evangéliomot, mindazáltal a zsidó nyelvnek tulajdonságát megtartotta mint zsidó. Azért ami a görög avagy deák nyelvben illetlennek tetszik, az a zsidóknál a beszédnek ékessége és díszessége lehet”¹¹

Bár szövegünkben csak egyszer történik utalás hebraizmusra, mégis valószínű, hogy a János evangéliumát is, mint egyéb újszövetségi iratot, Glirius a héber gondolati formák felől próbálja magyarázni. Ez azért valószínű, mert a *Mattanjah*-ban nagyon elítélően nyilatkozik azokról, akik másként tesznek: „Az a teológus, aki nem ismeri a héber forrást, nem ismerheti biztosan és minden szempontból az Írások helyes és természetes értelmét... S ha egyáltalán ítéletet tesz, ez annyit fog érni, mint ha vak nyilatkozik a színekről.”¹² Máshol: „Jóllehet az evangélisták és apostolok iratai eredetileg görögül íródtak, mindazonáltal magyarázatok során

---

¹⁰ Leírásaik RMNy 836, 1222, a legfontosabb részletek modern kiadásban is megjelentek *Enyedi György válogatott művei*, kiad. Balázs Mihály, Káldos János, Bukarest-Kolozsvár, 1997, 71-84.

¹¹ Enyedi, *Válogatott művei*, 80.

sokkal inkább tekintetbe kell venni és fel kell kutatni a héber és a szír nyelv tulajdonságait, mint a görögét. Krisztus ugyanis vagy héberül, vagy pedig szírül beszélt, s ezeket a prédikációkat írták meg Krisztus élettörténetében az evangélisták. Továbbá ami az apostolokat illeti: ők nemcsak születésükre nézve voltak valamennyien zsidók, hanem életük legnagyobb részét is zsidók között töltötték el. S végül fiatalságuktól fogva a zsidó vallást tanulták, mégpedig héber nyelven...sok helyen rosszul írtak és beszéltek görögül, s beszédük bizonyos mértékben mindenkor anyanyelvükre, azaz a héber és a szír nyelvre hagyatkozott.”¹³

A Biblia értelmezéséhez elengedhetetlen tudni a héber nyelvet és ismerni „a zsidó doktorok legkiválóbb és legtudósabb magyarázatai[t] -- amelyek nélkül lehetetlen, hogy valaki megérthesse a Bibliát”¹⁴

Ezek az érvek köszöntenek ránk a dolgozatunkban tárgyalt 1135-ös kézirat számos helyén. Lássunk egy példát: „A zsidó írást zsidó móddal magyarázhatjuk igazán, mert az apostolok is zsidók voltak, nem lehet azért, hogy a folyamat bővebbnek tartsuk a kútfőnél, azaz nem lehet, hogy a pogány módot és a pogány tudatlanságot feljebb becsüljük a zsidó bölcsességnél.”¹⁵

Az alábbiakban a 16. században általánosnak tekinthető tagolás szerint a prolóógus legfontosabb szöveghelyeinek kiemelésével követjük nyomon Glirius eljárásait.

Kezdetben

Az addigi antitrinitárius értelmezői hagyománytól eltérően Glirius a kezdetet nem az Újszövetség vagy az evangélium kezdetének gondolja, hanem szerinte a mózesi teremtés *kezdetéről* van szó. Ennek a könyvnek az analógiájára írja János saját írásának bevezetőjét, azt akarva érzékeltetni, hogy már a teremtéskor Istennek tervében volt a Messiás születése, küldetése, sőt, úgy tűnik érette teremtette az egész világot. „Istennél vala, azaz Istennek elméjében vala úgy mint fő oka avagy vég, mellyért e világot teremteni akarja vala”, „Isten vala authora annak az igének, kiért e világot teremteni rendelte vala”. Viszont megakaszt az értelmezésben egy mondata, amelyet idézek: „Minthogy a bölcs zsidók Istennel voltak teremtés előtt amint felül megmondám a Messiás is Izrael és az Isten törvénye mert kiváltképpen ezekért teremtetett.” Innen úgy tűnik, hogy Krisztus a zsidókért és a Törvényért teremtetett.

További problémát jelent itt az a zsidó exegézis-hagyomány, amelyre ő is utal a *Mattanjahban*. Eszerint a *kezdetben* szó, kissé önhitt módon magyarázva arra vonatkozna,

---

¹² Glirius, *Istenismeret*, 178.

¹³ Glirius, *Istenismeret*, 165.

¹⁴ Glirius, *Istenismeret*, 164.

¹⁵ *Az Istennek és az Ő szent Fiának ...igaz ismeretiről*, 17.

hogy a zsidókért teremtetett az egész világ. A szöveg ugyanis így hangzik: „Kezdetben teremtett Isten eget és földet, פָּרָאָה תָאוּ מִיִּמְשָׁה תָא מִיְהִלָּא אַרְבַּ תִּישָׂאֲרָב

A תִּישָׂאֲרָב (bérésit) szóban a béth ב betű prepozíció és jelentheti azt, hogy valaminek az 'érdekében, céljából', a résith תִּישָׂאֲרָב pedig a ros שָׂאֲרָ (fej, fő, elő) szóból ered, és mivel Izraelt máshol résithnek is nevezik, ezért a szöveg drás¹⁶ szerinti értelme, hogy az ég és a föld a zsidókért teremtetett. Glirius ezt csak egy példaként hozza fel a drás módszerre, nem tesz arról említést, hogy helyesli is a magyarázatot vagy sem. Megtörténhet, hogy megvonja a zsidóktól ezt az előjogot minthogy a drás módszert nem tartja elsődlegesnek és megkérdőjelezhetetlennek. Viszont nagyon erőteljesen él ez a felfogás a zsidó hagyományban, és doktorunknak nem szokása kritikus szemmel közelíteni a zsidó tudósok műveihez. Ha elfogadta ezt a magyarázatot, akkor az ő visszafordítása úgy kellett volna hangozzon, hogy *bérésit* (kezdetben) azaz Izraelért volt az Ige. És mivel nagyon hangsúlyozva van a kéziratban, hogy ez a Messiás „közönséges”, minden embert megszabadító lett volna, úgy gondolom, mégsem használta ezt az értelmezési lehetőséget.

Meglehet, hogy jobban illene Glirius egész gondolatrendszerébe az a magyarázat, hogy az ember Messiás lett az emberekért teremtve, mint fordítva. (Igaz, hogy a legdicsőségesebb földi hatalmat fogja kapni, de mégis csak egy messiás a sok közül: „A Messiás nem valóságos Isten lesz, hanem valóságos ember, apa és anya szülötte, s a többi emberhez hasonló lesz, a bűn kivételével; a többi emberhez képest, azokénál nagyobb ajándékokkal fogja őt Isten az ő népe javára ékesíteni.”[kiemelés tőlem])

Szerintem viszont az első két idézett mondat nagyon egyértelmű, mellesleg Jézus nevezi is magát kezdetnek. (De eléggé logikátlannak tűnhet, hogy ha Krisztusért teremtetett minden, akkor ő meghaljon azért, mert az emberek fontosabbak nála.)

A kérdést nem tudom eldönteni. Az is megtörténhet, hogy a kivonatoló értette kicsit félre a Vehe magyarázatát.

Gliriusnak legfőbb oka arra, hogy másként magyarázza ezt a szót mint az addigi exegéták az lehetett, hogy már egy kialakult koncepcióval rendelkezett arról, miszerint tulajdonképpen az új szövetség még nem jött létre, az Újtestamentumnak nevezett iratok lényegében nem hoznak új eszméket. Régi szövetség és új között csak az képezi a különbséget, hogy az új a réginek az emberek szívébe történő beírása.

---

¹⁶ A drás a szent szövegek értelmezésére használt egyik, elvonatkoztatásos módszer.

Az ószövetségben a kezdet jelentése ősállapot, kiindulópont. A bölcsességirodalomban néha lefokozó értelemben használatos, csak a vég az, ami mindent nyilvánvalóvá tesz, a kezdet még nem sokat árul el.

A görög *arkhé* szó jelentése már magában hordja az idő előtti, örökös létezését, és a trinitárius elképzelésben ezért a *logosz* Istenhez hasonlóan minden teremtmény eredete és végcélja.

Szerintem Vehe az evangélium első mondatának eredetiét így képzelte (bérésit hájáh háDávár). רבדה היה תישארב

Az a hasonlat, amellyel az Ige kezdetben való létét magyarázza Vehe, már ismert toposz lehetett. A fentebb említett *De falsa et vera* c. Gyulafehérváron, 1568-ban kiadott gyűjtemény *A logoszról* címet viselő részében már bevett módszerként emlegeti az író. Augustinust hozza fel példának, aki „azt mondja, hogy a Logosz Istennek elgondolása és szándéka volt a jövő teendőre vonatkozólag, amint van terv és akarat a még el nem készült épületről.”¹⁷ Ezek szerint Glirius már egy meglévő keresztény értelmezői állásfoglalást tett magáévá.

Ugyanitt azt állítja, hogy Isten már a világ előtt megteremtette hasonló módon a Törvényt, királyiszekét, Izraelt a bölcs zsidókkal, a „penitenciális paradicsomot”, a híveket és a mannát. A zsidó hagyomány is a Tóra megjelenését a teremtés előttre teszi, de nem tervként, hanem konkrét dátumokkal számolva. Sabbath szerint¹⁸ 774 nemzetséggel a világ teremtése előtt adta Isten a Tórát. Mások 2000 évvel a teremtés előttre teszik a keletkezés dátumát.

Ige

Ahhoz, hogy megérthessük mi állt a viták háttérében és mi okozta az értelmezési nehézségeket, egy keveset írok arról is, hogy mi a *dávár* és a *logosz* fogalmának jelentésköre a héber és zsidó nyelvben, exegétikai hagyományban.

A héber felfogásban az Ige, a *dávár* רבד minden realitást, szót, cselekedetet, ügyet magában foglal, hatalmas ereje és dinamikus jellege van. (Eléggé közel jár a magyar ige szó jelentése a héberéhez, mindkettő cselekvést kifejező szó). Annak ellenére, hogy a zsidók nem tesznek különbséget szó és tett között, számukra sem ismeretlenek azok a sokat ígérő szavak, amelyeket nem követett. Ilyen esetben nem az a baj, hogy az embernek csak igéi vannak, hanem hogy igéi rosszak, hamisak, üresek, amelyekben nincs meg a megvalósulás belső ereje és igazsága. Egy izraelita nem kiálthatna fel Hamlet megvető hangsúlyával: „szó, szó, szó!”, mivel számára az ige eleve realitás is.

Goethe Jn 1, 1-fordítását a Faust pudli jelenetében: „Kezdetben volt a tett” a kommentátorok megengedhetetlen költői szabadosságnak vélték, valójában azonban nyelvi szempontból

¹⁷ *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek igaz ismeretéről...*, 130, A fejezet szerzője ismeretlen.

¹⁸ Lásd Raffay Sándor, *A logosz...*, 61.

Goethének igaza van, mivel a héber (arám) gyökerekig megy vissza. Ha itt arról van szó, hogy a *dábár*ban az Ige és a tett egységet alkot, akkor a mi felfogásunk szerint a tett magasabb rendű benne.¹⁹

A *dábár*ban tehát az isteni lény nyilatkozik meg. Aki birtokában van az isteni *dábárnak*, az ismeri Istent. A *dábár* több, mint az Isten emanációja vagy hiposztázisa, a *dábár* az Ő, halandó ember számára megismerhető megjelenési formája. Isten népével úgy kommunikál, hogy közvetítőkön keresztül kinyilatkoztatja magát. Az angyalokat gondolták ilyen feladatok betöltőinek és a Tórárt. „A törvény az isteni lényeg örök mása, mely örök időkben megállapított és azért lépett a világba, mert Isten hitte, hogy mint az ő legdrágább kincsét... tiszteletre méltó volta miatt szeretettel fogadják és tiszteletben részesítik. Nem is egyéb a thóra, mint az isteni örök üdvakarát egyetlen, bevégzett, tökéletes kijelentése...”²⁰ A törvény az élet forrása, részese a teremtésnek, az élet világossága. Egy ilyen kinyilatkoztatási formának képzelhetjük az Igét is.

Ami a görög hagyományt illeti, a *logos* kifejezést az Újszövetségben csak hosszabb idő elteltével kezdték az ige értelmében használni. Legmélyebb gyökere nem a beszédfunkcióval függ össze, hanem az értelemmel, rendezettséggel, ésszerű tartalommal. Legmagasabb, vallási töltetű fejlődési fokát csak a hellenista időkben, a neoplatonizmusban és sztoicizmusban érte el. A *dábár* és a *logos* egymás mellé állítása kitűnően megmutatja, hogy a két nép mit tartott a legfontosabbnak szellemi életében: az izraelita azt, ami dinamikus és tetterős, a görög viszont ami rendezett, tervszerű, mértéktartó, ésszerű.

Amikor tehát az evangélista a *logos* szót használja, az számára és az Ószövetséget jól ismerő, görögül beszélő olvasói számára is úgy hangzik, hogy benne érdekes módon, rejtélyesen összecseng a *dábár* és a *logos* sokszínű jelentése. Ebben a legtöbb mai exegeta egyetért, de sokan vannak azon a véleményen, hogy az ószövetségi hang mégiscsak erőteljesebb. Thorleif Boman szerint viszont amikor az evangélista az 1. versben három alkalommal is a *logos* létezéséről beszél, akkor görög szellemisségben ír, mivel a héberekre az jellemző, hogy szerintük az Ige *cselekszik*, a görögök szerint viszont az Ige *van*.²¹ Az isteni „lét”, „létezés”, mint ontologikus fogalom mélyen ágyazódik a görög gondolkodásba. A tapasztalati világ döntő realitása az izraeliták számára az ige mint beszéd, és a görögök számára az ige mint dolog.

---

¹⁹ Thorleif, Boman, *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*, (ford. Szabó Csaba), Kálvin Kiadó, Bp., 1998, 49.

²⁰ Raffay Sándor, *A logosz eredete, tartalma és jelentősége a jánosi iratokban*, Pozsony, 1900, 61.

²¹ Thorleif, *A héber és görög...*, 52.

Nem tudhatom, hogyan vélekedett erről Glirius, de érdekesnek találom szövegünk megfogalmazását: „Az Ige azaz a dolog [kiemelés tőlem] avagy a Messiás, melyről mi szólunk”.

A krisztológiák voltaképpen skandalumát az képezi, hogy a két féle gondolkodásmód keveredett egymással. Az a gondolat, hogy Isten Jézus Krisztus személyében jelen volt és benne saját maga lényegét jelentette ki, görög elgondolás. Az, hogy benne a maga Fiát küldte el és valósította meg, héber gondolat.

Vehe nem azért vonatkoztatja Krisztusra az Igét, amiért Sozzini vagy Dávid Ferenc, tehát nem azt mondja, hogy ő lenne Isten akaratának a szószólója, hanem nála arról van szó, hogy Isten parancsából jött, hasonlóan az esőhöz, ami ezért szintén ige szerinte a zsoltárosnál (margón Psalmus 147). Ez a hivatkozása megtámadható, mivel nem feltétlenül értendő ez a szöveg esőre, még akkor sem, ha pár verssel előtte arról van szó: „Leküldi parancsolatát a földre, nagy hirtelen lefut az ő rendelete (*dávár*).”

És Isten vala az Ige רבדה היה מיהלאו

(véÉlohim hájáh háDávár)

Glirius itt erősen szembeszáll Sozzinival és követőivel, akik szerint itt az Ige az alany, és az Isten az állítmány. Ő fordítva gondolja. Valószínűleg a sorrendet tartja fontosnak. A kézirat margóján ez áll: „Et Deus erat verbum, non autem verbum erat Deus. Vay constructio, constructio!”

Bár elfogadhatná antitrinitárius elődei magyarázatát is, vagyis hogy nem természete szerint volt isten Krisztus, használhatná a későbbi érvét az *elohim* (מיהלאו isten, fejedelem, főrangú) több jelentésével, egy eléggé újszerű értelmezést ad, miszerint az isten az Atyára vonatkozik, és ő azért Ige, mert tőle ered az.

A *Mattanjah*-ban, ugyanerről a bibliaszövegről ezt írja: „Ezek a mondások ugyanis távolról sem nevezik Krisztust Istennek, amint azt a későbbiekben Isten segedelmével bebizonyítjuk.”²² Mint már említettük, ez bizonyosan utalás arra a szövegre, amelynek kivonatát most elemezzük.

Itteni érveivel kapcsolatban, miszerint az adományozó nevezheti magát az adománynak, vagy a kitervelő a tervezettnek, egy másik idézet, amely a közelebbről meg nem nevezett rabbinikus hagyományból merít: „Jehova maga az Izrael Messiása, amennyiben neki üdvözítőt támaszt”²³

---

²² Glirius, *Istenismeret*, 23.

²³ Raffay Sándor, *A logos...*, 71.

Mindenek őáltala lettek

Ezt is az Atyára érti és hebraizmusként értékeli: „Zsidó mód szerint szól így János, miérthogy zsidó volt”. Ez a kifejezőmód tényleg jellemző a Bibliára. Mivel az *elohim* szó elsődleges jelentése főrangú személy, de ez a szavuk az istenekre is, legtöbbször Istent Izrael Isteneként, Ábrahám, Izsák és Jákób Isteneként vagy hasonló körülírással nevezik meg.

Őbenne vala az élet

Természetesen nem ért egyet Sozzinival, aki szerint csak az üdvözülhet, aki hisz Jézusban. Ő csak a kortársakra nézve tartja érvényesnek azt, hogy a benne való hit üdvözíthette őket. Úgy gondolom, hogy Glirius senkit sem zárna ki az üdvösségből, csak a földi boldogságból. Ezt írja a Mattanjah-ban: „Ádám botlása következtében leszármazottai csupán a földi paradicsomból vannak kizárva, s csak itt vannak alávetve a bűnnek s vele az időbeni halálnak; nincsenek azonban kizárva a mennyből, még akkor sem, ha maguk is vétkeznek.”²⁴ Az „őbenne vala az élet” arra utal, hogy Isten terve szerint Ő fogja az emberiséget visszaállítani eredeti, édeni állapotába.

És az élet vala embereknek világossága

Nemcsak a Szentírásban, hanem általában minden kultúrában a világosságot mint szimbólumot a tudással és boldogsággal, a sötétséget pedig az elmaradottsággal, nyomorral társítják. A Messiás az örök boldogságot hozta volna el az emberek számára. Ez közönséges, mindenkire érvényes messiás lett volna, nemcsak egyesek számára, mint Dávid vagy Salamon, nemcsak a zsidóké, hanem az egész emberiségé. Mivel tehát Glirius azt mondja, hogy ez nem történt meg, új szövetségkötésről még nem beszélhetünk, valószínűleg vitapartnerei megkérdőjelezték hitének értelmét, ugyanis Isten üdvözítő munkája egyelőre csak a zsidókra volt ezek szerint érvényes.

Ez a világosság a sötétségben világoskodik

Nem tér lényegileg el más kommentároktól.

És e világ őáltala lett

Mégiscsak beszél valamiféle megújításról, ami megtörtént azokban, akik neki hittek. A világ szó nyilvánvalóan több jelentésben szerepel, ezt más exegeták is így gondolták. Erősen dualista elképzeléséhez híven külön világot képeznek a hívők, és azok, akik nem fogadták őt be.

---

²⁴ Glirius, *Istenismeret*, 73.

És az Ige testté lőn.

Úgy látszik Sozzini nem tudta meggyőzni, hogy itt múlt időben van a lét-ige. Dávid Ferencet sem fogta meg ez a megoldási lehetőség. Glirius valószínűleg úgy értelmezte, hogy a tervből most már konkrét, kézzelfogható valóság lett. A test szó a görögben (szarkosz) és a héberben (bászár) is egyértelműen húst, konkrét, tapintható testet jelent.

És miközöttünk lakik

„és miközöttünk, szegény emberek között lakik... úgy mint szegény ember”

Befejezésként a Mattanjahból már ismert gondolat jelenik meg: mivel megvetették ezt a felmérhetetlen isteni ajándékot, Isten elvitte a Messiást, és rettenetesen megbüntette népét. (Visszautalnék a fentebb is eldöntetlenül hagyott dilemmára: hogyan válhat a teremtés oka később a teremtett lényeknek szóló ajándékká?) Hebraizmussal élve az Isten feltávozik, ha megvonja az emberektől jelenlétét, kegyelmét, és alászáll, ha segít rajtuk. Ez a gondolat valószínűleg Dávid Kimhitől, a korabeli antitrinitáriusok között általánosan ismert rabbtól ered. Enyedi is ír róla az *Explicatones*-ben: „De holott Rabbi David Kimhi, az Istennek Magasságban való menetelin érti Istennek emberektől való el tavozasat, es ugy mint el reytezaset, valamikor tudni illik nem latszik emberekre gondot viselni.”²⁵ .

Jelentősége

A szombatossággal foglalkozó modern feldolgozások, különösen persze a történeti publicisztika olykor nagy példányszámban terjesztett szövegei²⁶ szinte kivétel nélkül egy romantikus eredet-mítosz jegyében fogalmazódnak meg. Jókai *Egy az isten* című regényétől kezdődően így van ez egészen a legfrisebb vállalkozásig, Szávai Géza *Székely Jeruzsálem* című, roppant nagy publicitást kapott „képes” könyvéig. A szombatosságnak közkeletűvé vált, rendkívül szuggesztív spontán, népi eredetét adva ő a következőképpen fogalmaz: „Néhány ember a Bibliába és az égre nézett, s miután a következtetés-sor végére jutott, kiegyenesítve derekát kijelentette: Semmi nem zárja ki, hogy zsidó lehessenek. A hitnek biológiai határt Isten nem szabott. A hit és a lelkiismeret szabad. Hát szabad zsidónak lennem.”²⁷ E mitologikus szemlélet hallatlan szívósságára mi sem jellemzőbb, mint hogy még a szombatosság korai időszakának közismerten legtudósabb kutatója, Dán Róbert is hajlamos ebben a néplélektani romantikus fényben tüntetni fel a mozgalom eredetét, elterjedésének és

---

²⁵ Enyedi György, *Explicationes locorum veteris et Novi Testamenti*, Kolozsvár, 1598, fordította és kiadta Toroczka Máté, Kolozsvár, 1620, 512.

²⁶ Kivétel az ettől szinte teljesen mentes mű: Kovács András, *Vallomás a székely szombatosság perében*, Bp. 1981. Újabb kiadás: *Az erdélyi szombatosság nyomában*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999.

népszerűségének okait a székelyek között. Álljon itt egyetlen beszédes idézet: „A kezükben lévő *Istenismeret* és más iratok lapjairól hamar kiolvasták az ősi székely jogokkal párhuzamos elemeket. A mózesi könyvek egyenlőségen és az egyén szabadságán nyugvó társadalomszemlélete, a jogi és erkölcsi világnézet ugyanúgy az egykori törzsi demokrácia nyomait viselte, mint a székelyek gondosan őrzött eszményei.”²⁸ Ilyen körülmények között minden újabban felfedezett szövegemlék rendkívüli fontosságot kap. Az ilyen szövegek elemzésével, kontextusuk felmutatásával kerülhetünk ugyanis közelebb ahhoz a nagyon bonyolult folyamathoz, amelynek eredménye képpen a radikális reformáció egy képviselőjének teológiai fejtegetései sok áttétel útján a székelység egy kis csoportjában valóban a világszemléletet hosszabb időre meghatározó tényezővé válhattak.

---

²⁷ Szávai Géza, *Székely Jeruzsálem*, Pont Kiadó, Bp., 2001, 50-51.

Források és szakirodalom

Dávid Ferenc, *Az egy őmagától való felséges Istenről...*, Kolozsvár, 1571.

De falsa et vera unius Dei... cognitione, Alba Iulia, 1568, RMNy, 254., magyar fordítás: Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről, ford. Péter Lajos, Kolozsvár, 2002, 122-125. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.)

Enyedi György, *Explicationes locorum veteris et Novi Testamenti...*, Kolozsvár, 1598, fordította és kiadta Toroczka Máté, *Az Ó és Új Testámentumbeli helyeknek...magyarázatok...* Kolozsvár, 1620.

Matthias Vehe-Glirius, *Istenismeret és más írások*, ford. Ruttner Tamás, vál. Dán Róbert, Bp., 1984.

Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.

Balázs Mihály, *A kolozsvári Unitárius Kollégium 1135. számú kéziratáról* in *ItK*, 2002, CVI. évf., 5-6 szám.

Balázs Mihály, *Újabb eredmények a szombatosság korai időszakáról* in *Keresztény Magvető*, 2005, 111. évf., 2. szám.

Bartha Tibor, dr., (szerk.), *Keresztyén bibliai lexikon*, I-II., Kálvin Kiadó, Bp., 1995.

Biblia magyarázó jegyzetekkel, kiadja a Magyar Bibliatársulat, Kálvin Kiadó, 1996.

Dán Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1987.

Dán Róbert, *Humanizmus, reformáció és a héber nyelv Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, 1971.

Kovács András, *Az erdélyi szombatosság nyomában*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999.

Raffay Sándor, *A logos eredete, tartalma és jelentősége a jánosi iratokban*, Pozsony, 1900.

Sina Rauschenbach, *Jüdische Philosophie und christliche Kontrovestheologie in der frühen Neuzeit*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002.

Szávai Géza, *Székely Jeruzsálem*, Pont Kiadó, Bp., 2001.

Thorleif Boman, *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*, Kálvin Kiadó, Bp., 1998.

---

^{s28} Dán Róbert, *Utószó* in Matthias Glirius, *Mattanjah*, 267-268.

